

कुत्स आङ्गिरसः। अग्निः, औषसोऽग्निर्वा। त्रिष्टुप् ।

द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वत्समुप धापयेते।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावाञ्छुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः ॥ १.०९५.०१

स्वर्थे- शोभनार्थे । विरूपे- नानारूपे । द्वे- अहोरात्रे । अहः दैवप्रज्ञा । रात्रिर्मनुष्यप्रज्ञेत्याध्यात्मिके । अन्यान्या- परस्परं साहाय्यमन्योन्यतया कुर्वत्यौ । चरतः । वत्सम्- स्वतोकम् । उप धापयेते- पाययतः । घेष्ट पाने । पोषयत इति भावः । स्वधावान्- भोगवान् । हरिः- आह्लादकश्चन्द्रः । रस इत्याध्यात्मिके । चन्द्रो धार्मिकजीवनरसप्रतीकः । अन्यस्याम्- एकस्याम् रात्र्यां मनुष्यप्रज्ञायाम् । भवति । स्वधावान्- आत्मवान् । शुक्रः- सूर्यः । आत्मेत्याध्यात्मिके । सुवर्चाः- सुतेजाः । अन्यस्यां अहरात्मिकायां दैवप्रज्ञायाम् । ददृशे ॥१॥

दशेमं त्वष्टृर्जनयन्त गर्भमतन्द्रासो युवतयो विभृत्रम्।

तिग्मानीकं स्वयशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥ १.०९५.०२

त्वष्टुः- स्रष्टुः सवितुः । आत्मसूर्यादिति भावः । गर्भ- जातं गर्भभूतम् । विभृत्रम्- सर्वेषु भूतेषु विहृतम् । इमम्- एनम् । अतन्द्रासः- जागरणशीलाः । युवतयः- तरुण्यः । दश- दशसु दिक्षु प्रसृताः । जनयन्त- ससृजुः । तिग्मानीकम्- तीक्ष्णतेजसम् । स्वयशसम्- स्वया कीर्त्या स्थितम् । अन्यस्य बन्धुत्वान्न तस्य कीर्तिरिति भावः । जनेषु विरोचमानम्- मनुष्येषु शोभमानम् । सीम्- एनमग्निम् । परि- परितः । नयन्ति- प्रापयन्ति ॥२॥

त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु।

पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशासद्वि दधावनुष्ठु ॥ १.०९५.०३

अस्य- एतस्याग्नेः । त्रीणि जाना- त्रीणि जन्मानि । परि भूषन्ति- एनं मण्डयन्ति । समुद्रे- अब्धौ चित्तसमुद्रे । एकम् । दिवि- आकाशे चिदाकाशे । एकम् । अप्सु- उदकेषु चित्ताधारशक्तिप्रवाहेषु । एकम् । पार्थिवानाम्- पृथिवीसंबन्धनां प्रजानाम् । ऋतून्- वसन्तादीन् । प्रशासत्- शिक्षयन् । पूर्वामनु प्र दिशम्- प्राचीं दिशम् । अनुष्ठु- सुष्ठु । वि दधौ- प्रकाशीकृतवान् ॥३॥

क इमं वौ निण्यमा चिकेत वत्सो मातृर्जनयत स्वधाभिः ।

बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थान्महान्कविर्निश्चरति स्वधावान् ॥ १.०९५.०४

वः- युष्मासु । कः । इमम्- एनम् । निण्यम्- रहस्यम् । आ चिकेत- जानाति । स्वधाभिः । वत्सः- पुत्रः । मातृः- जननीः । जनयत- उत्पादयति । अस्यायमर्थः स्वधाभिः - उपासकदत्तहविर्भिरित्याधिभौतिके । स्वधारणाभिरित्याध्यात्मिके । वत्सः- पुत्रः सन्नग्निः । वेदिस्थपावक इत्याधिभौतिके । सर्वभूतहितक्रतुरित्याध्यात्मिके । मातृः- अप इत्याधिभौतिके । मूलशक्तिप्रवाहानित्याध्यात्मिके । जनयति- उत्पादयति । अग्निपातितहविर्द्वारा उदकानां वृष्टिः । सर्वभूतहितक्रतुद्वारा चित्ताधारशक्त्यनुभवः । बह्वीनाम् । अपसाम्- उदकानामाधारशक्तिप्रवाहानाम् । गर्भः- गर्भस्थः सन् । उपस्थात्- तासामुत्सङ्गात् । महान्- महात्मा । कविः- क्रान्तदर्शी । स्वधावान्- स्वधारणावान् । निश्चरति- निर्गच्छति ॥४॥

आविष्ट्यो वर्धते चारुरासु जिह्वानामूर्ध्वः स्वयंशा उपस्थे । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात्प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते ॥ १.०९५.०५

आसु- अप्सु चित्ताधारशक्तिप्रवाहेषु । आविष्ट्यः- आविर्भूतः । चारुः- सुन्दरः । वर्धते । जिह्वानाम्- जडप्रतीकगिरिमेघादिषु कुटिलगामिनीनामपामाधारशक्तिप्रवाहानाम् । उपस्थे- उत्सङ्गे । ऊर्ध्वः स्वयंशाः । वर्धते । त्वष्टुः- सूर्यात् । जायमानात्- उद्भूतादग्नेः । उभे- द्यावापृथिव्यौ । बिभ्यतुः- भयं

प्राप्तवत्यौ । शत्रुविषयक्रोधो मित्राणामपि भयमावहतीति भावेनोच्यते । सिंहम्-
सहनशीलमभिवनशीलमग्निं । प्रति । प्रतीची- प्रत्यञ्चन्त्यौ । जोषयेते- सेवेते ॥५॥

उ॒भे भ॒द्रे जोषये॒ते न मे॒ने गावो॒ न वा॒श्रा उप॑ तस्थु॒रेवैः । स दक्षा॑णां दक्ष॒पतिर्ब॒भूवाञ्ज॒न्ति यं
दक्षि॑णतो ह॒विर्भिः॑ ॥ १.०९५.०६

उभे- द्यावापृथिव्यौ । भद्रे- मङ्गले । न मेने- मान्ये नार्याविव । जोषयेते- अग्निं सेवेते । ऐवैः-
स्वगतिभिः । गावः- धेनवः । वाश्राः- स्ववत्सानिव । उप तस्थुः । यम् । हविर्भिः-
पुरोडाशध्यानादिहव्यैः । दक्षिणतः- स्वसामर्थ्यतः । अञ्जन्ति- संगच्छन्ति । सः । दक्षाणाम्-
बलानाम् । दक्षपतिः- बली । बभूव- अभवत् ॥६॥

उद्य॑यमीति सवि॒तेव॑ बा॒हू उ॒भे सिचौ॑ यत॒ते भी॒म ऋ॒ञ्जन् । उच्छु॑क्रमत्क॒मज॒ते सि॒मस्मा॒न्नवा॑
मा॒तृभ्यो॒ वस॑ना जहाति ॥ १.०९५.०७

सविता- सूर्यः । बाहू- स्वरश्मीन् । उद्ययमीति- उद्गमयति । इव । भीमः- भयङ्करोऽग्निः । उभे सिचौ-
उभे द्यावापृथिव्यौ क्षरणवत्यौ । ऋञ्जन्- अलङ्कुर्वन् । यतते- प्रयतते । सिमस्मात्- सर्वस्मात् ।
अत्कम्- सारम् । शुक्रम्- दीप्तिमन्तम् । उत् अजते- ऊर्ध्वमादत्ते । मातृभ्यः- सिन्धुभ्यः । नवा
वसना- अभिनवानि आच्छादकानि तेजांसि । जहाति- सृजति ॥७॥

त्वे॒षं रू॒पं कृ॑णुत॒ उत्तरं॑ यत्स॒म्पृञ्चानः॑ स॒दने॒ गोभि॑र॒द्भिः । क॒विर्बु॒ध्नं परि॑ म॒र्मृज्य॒ते धीः॑ सा
दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्बभूव ॥ १.०९५.०८

गोभिः- चिद्रश्मिभिः । अद्भिः- चित्ताधारशक्तिप्रवाहैः । सदने- ऋतारख्ये स्वसद्धानि । संपृञ्चानः-
संपर्कं कुर्वन् । पृची संपर्के । यत्- यदा । उत्तरम्- उत्कृष्टम् । त्वेषम्- दीप्तिमन्तम् । रूपम् । कृणुते-

कुरुते । तदा । बुध्म- मूलमात्मचैतन्यम् । कविः- सर्वाश्रितभावनाः क्रान्त्वा द्रष्टुं समर्था । धीः-
धारणाशक्तिः । परि- परितः । मर्मज्यते- तद्दर्शनार्थं पवित्रीक्रियते । मृजूषु शुद्धौ । सा- सा धीः ।
देवताता- द्योतनविस्तृता । समितिः- सद्गुणानां संहतिः । बभूव- अभवत् ॥८॥

उरु ते ज्रयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम । विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिद्धोऽदब्धेभिः
पायुभिः पाह्यस्मान् ॥ १.०९५.०९

महिषस्य- महात्मनः । ते- तव । उरु- विस्तीर्णम् । ज्रयः- वृत्राभिभवकरम् । ज्नि अभिभवे ।
विरोचमानम्- शोभमानम् । धाम- ऋताख्यं सद्म । बुध्नम्- तन्मूलमात्मचैतन्यम् । पर्येति- परितो
व्याप्नोति । अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । विश्वेभिः- सर्वाभिः । स्वयंशोभिः- स्वकीयमाहात्म्येनैव
कीर्तियुक्ताभिः । अदब्धेभिः- अहिंसिताभिः । पायुभिः- रक्षाशक्तिभिः । इद्धः- उदीपितः । अस्मान्-
नः । पाहि- ताभिरेव रक्ष ॥९॥

धन्वन्स्रोतः कृणुते गातुर्मूर्मिं शुक्रैर्मूर्मिभिरभि नक्षति क्षाम् । विश्वा सनानि जठरेषु
धत्तेऽन्तर्नवासु चरति प्रसूषु ॥ १.०९५.१०

गातुम्- गमनशीलम् । ऊर्मि- उदकतरङ्गम् । धन्वन्- अन्तरिक्षे । स्रोतः- प्रवाहरूपेण । कृणुते-
कुरुते । चित्ताधारशक्तिप्रवाहानुभवं चित्ताकाशे प्रापयतीति भावः । शुक्रैः- द्योतमानैः । ऊर्मिभिः-
उदकतरङ्गजालैः । क्षाम्- भूमिम् । अभि- अभितः । नक्षति- व्याप्नोति ।
चित्ताधारशक्तिप्रवाहानाशरीरं प्रापयतीति भावः । विश्वा- सर्वाणि । सनानि- अन्नानि । उदकानीति
प्रकरणार्थः । जठरेषु- स्वोदरेषु । धत्ते- धरते । चित्ताधारशक्तिप्रवाहान् सर्वान् स्वात्मन्येव विभर्तीति
भावः । नवासु प्रसूषु- नवीनतया प्रादुर्भूतासु । अन्तः । चरति । मनःप्राणशरीराणां विविधासु
भूमिकासु प्रादुर्भूता ये चित्ताधारशक्तिप्रवाहानुभवास्तेष्वन्तश्चरत्यग्निः कविक्रतुरिति भावः ॥१०॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ वृ॒धानो॑ रे॒वत्पा॑वक॒ श्रव॑से॒ वि भा॑हि।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॑न्ता॒मदि॑तिः॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः॑ ॥ १.०९५.११

एव- एवम्। नः- अस्माकम्। समिधा- इन्धनसाधनेन दार्वात्मकेन द्रव्येणेत्याधिभौतिके। श्रद्धात्मकेन द्रव्येणेत्याध्यात्मिके। श्रद्धयाग्निः समिद्धयते। वृधानः- वृद्धः। रेवत्- दानयोग्यधनयुक्ताय। पावक- शोधक। श्रवसे- चिदाकाशस्थमन्त्रानुभवाय। वि- विशेषेण। भाहि- उद्दीप्यस्व ॥११॥

Dr. Rangrao